

ljetnim tečajevima, to je pobudilo osjećaj posebne povezanosti s temom i vrlo bolne emocije. Prisjetila sam se proljeća 2016., kada sam u Vilniusu jednoga utorka došla na redovni tjedni sastanak jidiš kluba koji vodi profesor Dovid Katz. Čitali smo predratne novine na jidišu i diskutirali o pročitanom. Na sastanku je osim mene i profesora Katza bilo troje starijih ljudi, jedan mladić te jedan čovjek koji se sa svojim sinom, s kojim razgovara na jidišu, dovezao iz Vitebska u Bjelorusiji da bi održao poveznicu s jidišem. Ono što je bilo bjelodano, a istodobno teško prihvatiti, činjenica je da je šačica nas jidišista, okupljenih u nekom vegetarijanskom restoranu, bilo sve što je ostalo od jidiša u negdašnjem Jeruzalemu Litve.

Gabi Abramac

Irene Flunser Pimentel, Margarida de Magalhães Ramalho, *O Comboio do Luxemburgo. Os refugiados judeus que Portugal não salvou em 1940* (Lisabon: A Esfera dos Livros, 2016), 382 str.

U knjizi *Vlak iz Luksemburga. Židovske izbjeglice koje Portugal 1940. nije spasio* autorice Irene Flunser Pimentel i Margarida de Magalhães Ramalho govore o povijesnim okolnostima i sudbini 293 Židova koji su 7. studenog 1940. napustili Luksemburg i zaputili se prema Portugalu, koji je u Drugom svjetskom ratu zadržao neutralan status.

Tijekom neutralnosti portugalska je vlada pokušavala maksimalno kontrolirati ulazak izbjeglica u Portugal, koji su se ondje ukrcavali na brodove kojima su bježali od nacizmom zahvaćene Europe. Portugalske su vlasti radi kontrole slale brojne cirkularne obavijesti svojim konzulatima da pooštire izdavanje ulaznih viza, istodobno ih ograničavajući samo na tranzitne, bez mogućnosti dobivanja trajne boravišne vize. No bilo je pojedinaca poput Aristidesa de Souse Mendesa, portugalskoga konzula u Bordeauxu, koji je ignorirao naredbe Ministarstva vanjskih poslova, uslijed čega su krajem lipnja 1940. na portugalske granice dolazile tisuće izbjeglica s portugalskom vizom. Nakon što su engleske i španjolske vlasti obavijestile Portugalce o tome, portugalska je vlada, plašći se da više neće moći kontrolirati kaotičnu situaciju, donijela razne mjere koje su urodile zatvaranjem graničnih prijelaza Irun i Vilar Formoso te poništavanjem svih viza koje je izdao Sousa Mendes. Te mjere znatno su smanjile priljev izbjeglica na granice.

U otpremanju vlakova koji su dolazili iz Luksemburga između kolovoza i listopada 1940. sudjelovao je i Gestapo. Dolazak vlakova sa židovskim izbjeglicama uzrokovao je trzavice između portugalske policije i portugalske vlade budući da su mnogi putnici dolazili bez dokumenata ili nisu imali valjane tranzitne vize, ali su zalaganjem židovskih organizacija iz Lisabona ipak uspjeli ući u zemlju. No trećem transportu iz Luksemburga, o kojem govori ova knjiga, to nije pošlo za rukom. Nakon što su im portugalske vlasti odbile dati autorizaciju za prelazak graničnoga prijelaza Vilar Formoso, izbjeglice su provele više od tjedan dana u vagonima, u kojima su boravili u nehumanim uvjetima, promrzli i preživljavajući na kruhu, kavi ili ponekad juhi koju su im donosili žitelji iz okolice. Nakon desetak dana pregovora da se izbjeglicama dopusti ulazak Salazarova vlada prekinula je pregovore i uskratila im mogućnost ulaska u Portugal. Vlak s izbjeglicama vraćen je u Francusku, gdje su Židovi bili zadržani još nekoliko dana u vagonima dok ih Nijemci nisu odlučili internirati u stari logor u Mouserollesu pored Bayonnea. Poslije nekoliko mjeseci pušteni su iz pritvora, nakon čega su neki uspjeli otići u druge države, a neki su ostali u Francuskoj pod višijevskim režimom. Od potonjih su rijetki preživjeli logore smrti.

Na temelju neobjavljenih arhivskih dokumenata i razgovora s preživjelim i članovima njihovih obitelji autorice u knjizi detaljno istražuju povijesne okolnosti uslijed kojih trećem vlaku iz Luksemburga nije bio odobren ulazak u Portugal.

Vlak iz Luksemburga sastoji se od sadržaja, posvete, kazala skraćena (str. 11–13), predgovora (str. 15–17), pet poglavlja (str. 19–270), zaključka (str. 271–277), popisa putnika (str. 279–294), dodatka sa svjedočanstvima preživjelih (str. 295–319), bilješki (str. 321–360), bibliografije i popisa izvora (str. 361–369), kazala osobnih imena (str. 371–382) te zahvala.

Prva dva i posljednja dva poglavlja napisala je Irene Flunser Pimentel, a treće je rad Margaride de Magalhães Ramalho. Dodatak sa svjedočanstvima sastoji se od tri transkribirana intervjua koje je obavila organizacija USC Shoah Foundation te adaptacije predavanja koje je jedna od preživjelih putnica toga konvoja održala u Luksemburgu u travnju 2013. godine.

Prvo poglavlje, „Dolazak Hitlera na vlast: Portugal i Luksemburg u Europi zatvorenih vrata 1933. – 1939.” (str. 19–73), govori o povijesnim okolnostima u kojima Hitler osvaja vlast i započinje s eliminacijom političkih neprijatelja te o antisemitizmu u nacističkoj Njemačkoj. Potom opisuje uspostavu diktature u Portugalu nakon što 1932. premijer postaje António Oliveira Salazar. Salazar je novi režim nazivao *Estado Novo*, tj. „nova država”. U svojim govorima naglašavao je razliku između „nove države” i ostalih europskih totalitarnih i diktatorskih režima. Izraziti antikomunizam Salazarove države bio je srodan

postavkama talijanskoga i njemačkoga režima. Nakon potpoglavlja o Noći dugih noževa i Nürnberškim zakonima Flunser Pimentel govori o židovskom pitanju i antisemitizmu u Portugalu. Premda su njemački i portugalski režim dijelili antikomunističke stavove, antisemitizam nije bio ugrađen u politički sustav i ideologiju „nove države” unatoč stavovima nekih intelektualaca. Četiri stoljeća nakon prisilnih konverzija portugalskih Židova na katoličanstvo 1497. te inkvizicije iz 1537. mala židovska zajednica, koju su činili većinom potomci sefardskih Židova pristiglih sa sjevera Afrike u XIX. stoljeću, bila je savršeno integrirana u portugalsko društvo. Nakon Velikoga rata zajednica se povećala za mali broj aškenaskih Židova koji su došli iz Njemačke, Poljske i Rusije bježeći pred pogromima. Poglavlje se nastavlja opisom stava „nove države” o dolasku prvih izbjeglica. Od 1933. portugalska državna politika postajala je sve restriktivnija prema sve većem priljevu osoba bez državljanstva i Židova koji su tražili utočište u Portugalu. Za ulazak u Portugal bilo je potrebno ishoditi vizu u jednom od portugalskih konzulata. Godine 1933. u Portugalu je živjelo stotinjak njemačkih Židova, prema kojima se Salazarov režim odnosio kao i prema svim drugim strancima. Uslijed globalne ekonomske krize dobivanje radnih dozvola bilo je otežano, a u srpnju 1933. donesen je zakon po kojem se zabranjuje rad strancima. Te godine ponovno se pojavila ideja o židovskom naseljavanju u Angoli. Istodobno je Marcelo Mathias iz Ministarstva vanjskih poslova u obrazloženju ukidanja zakona iz 1913., po kojem su levantinski Židovi iz Soluna imali pravo na portugalsko državljanstvo, izrazio strah od „semitskoga problema” koji bi dozvola ulaska Židovima izazvala budući da su oni „nomadski orijentirani te rasno i vjerski različiti, zbog čega ih se praktički ne može asimilirati”.

Između 1935. i 1939. portugalski režim stvara paravojne organizacije i radi na oblikovanju nacije, slijedeći dijelom modele talijanskoga fašizma i njemačkoga nacionalsocijalizma. Portugalska je „nova država” bila formirana u kontekstu diktatura novoga kova koje su se pojavile u Europi u trećem desetljeću XX. stoljeća, no poput svih tih režima imala je neke posebnosti. S talijanskim fašizmom i njemačkim nacionalsocijalizmom zajednički su joj bili antiliberalizam, antisocijalizam te iznad svega antikomunizam. No i ove zajedničke odrednice imale su svoje posebnosti. U Hitlerovoj Njemačkoj antikomunizam je bio usko vezan uz antisemitizam, a u Portugalu nije bilo tako. Flunser Pimentel nadalje opisuje status Židova u Luksemburgu uslijed političkih previranja, zbivanja koja su uslijedila nakon aneksije Austrije 1938. te odluke donesene na konferenciji u Évianu, na kojoj Portugal nije sudjelovao, ali je slijedio primjer koje su dogovorile zemlje sudionice. Poput Švicarske, Norveške, Nizozemske i Švedske, portugalska vlada uvela je restriktivne mjere na granicama. Od 28. listopada 1938. svi „židovski imigranti” morali su imati

turističku vizu koja je vrijedila trideset dana. U listopadu 1938. portugalska policija upozorila je brodske kompanije da neće dopustiti iskrcaj „židovskih imigranata” koji nemaju odgovarajuću vizu i policijsko odobrenje. Zbog tih ograničavajućih mjera priljev stranaca primjetno je pao između 1937. i 1938. godine. U međuvremenu se u Njemačkoj dogodila Kristalna noć, nakon koje je 26. studenog 1938. Armindo Monteiro, portugalski veleposlanik u Londonu, Salazaru skrenuo pozornost na debatu koja se o statusu Židova u Njemačkoj vodila pet dana prije toga u zastupničkom domu u Londonu, gdje se ponovno otvorilo pitanje teritorijalnoga židovskog rješenja naseljavanjem u Angoli.

Autorica produbljuje povijesni okvir u Luksemburgu 1938. i 1939. te opisuje nova ograničenja koja su priječila ulazak u Portugal. Zbivanja u Luksemburgu proširuje širim kontekstom te tako kronološki opisuje napad na Poljsku, prve mjeseca rata, kao i nacističku antisemitsku politiku u Poljskoj. Na sam dan napada na Poljsku, 1. rujna 1939., Salazar je izdao službeni dokument o portugalskoj neutralnosti. Salazar je osim premijerske obnašao i dužnost ministra vanjskih poslova (1936. – 1947.) i ministra rata (1936. – 1944.). Njegova politika imala je tri glavna cilja: obraniti kolonijalni imperij, zaštititi Portugal od aneksionističkih pretenzija susjedne Španjolske te očuvati savezništvo s Velikom Britanijom, kao i kontinuitet režima.

U drugom poglavlju, „Invazija i okupacija Luksemburga 1940.” (str. 75–135), opisuje se invazija na Luksemburg koja se dogodila 10. svibnja 1940. godine. Nakon invazije većina članova vlade pobjegla je na jug zemlje, a potom u Francusku, kamo je prebjegao i veliki dio žitelja. Podaci o broju Židova u Luksemburgu u svibnju 1940. nisu ujednačeni i idu između 4000 i 5000. Smatra se da je u masovnom egzodusu Luksemburžana prema Francuskoj bilo i oko 1700 Židova. Autorica detaljno opisuje funkcioniranje luksemburške vlade u pariškom egzilu, kao i ulogu Aristidesa de Souse Mendesa, portugalskoga konzula u Bordeauxu. Nakon cirkularnoga pisma br. 14, kojim je diplomatima naloženo da obustave izdavanje viza, Sousa Mendes našao se pred dilemom u kojoj se morao opredijeliti između pomaganja izbjeglicama i neposluha prema svojoj vladi, svjestan posljedica koje je to nosilo. Odlučio je odobriti vize svima koji ih traže bez diskriminacije po vjerskoj, političkoj ili rasnoj osnovi, znajući da će ga to stajati položaja. U tri dana, između 17. i 19. lipnja, Sousa Mendes odobrio je tisuće viza te naredio konzulima u Bayonneu i Toulouseu da učine isto. U noći 19. srpnja Nijemci su bombardirali Bordeaux, što je potaknulo bijeg izbjeglica prema Bayonneu, kamo se i sam Sousa Mendes uputio 20. lipnja. Došavši onamo, nastavio je izdavati vize te naredio vicekonzulu da čini isto. Dana 24. lipnja opozvan je s dužnosti, no u Portugal je pristigao tek 8. srpnja, čitavo vrijeme po putu izdajući vize te čak vodeći veliku grupu izbjeglica do jednoga udaljenoga graničnog prijelaza do kojega nije bila došla odluka vlade.

Pored detaljnoga opisa djelovanja Souse Mendesa kao središnjega dijela poglavlja, autorica govori o dolasku izbjeglica u Portugal, o međunarodnim organizacijama koje su im ondje pružale pomoć, o izbjeglicama u Lisabonu i na drugim lokacijama te o francuskim, poljskim, nizozemskim i belgijskim izbjeglicama u Portugalu. Nakon toga slijedi povijesna analiza djelovanja luksemburške vlade u portugalskom egzilu, kamo je prebjegla iz Francuske, opis položaja Židova u okupiranom Luksemburgu te uloge vrhovnoga rabina Josepha Serebrenika. Nadalje se pomno obrađuje položaj luksemburških izbjeglica u Francuskoj i inicijative koje je vlada u egzilu poduzimala u vezi s njihovom situacijom. Poglavlje završava opisom transporta koji je 8. listopada krenuo prema Portugalu, detaljno analizirajući sve okolnosti, ključne osobe i organizacije koje su sudjelovale u njemu.

Treće poglavlje, „Treći transport” (str. 137–176), dovodi nas do centralnoga dijela knjige, koji je predstavljen u uvodu ovoga prikaza. U tom dijelu kombiniraju se podaci iz povijesnih dokumenata, osobne korespondencije, osobnih bilješki i svjedočanstava preživjelih sudionika transporta. Svaka etapa toga putovanja detaljno je opisana. Analiziraju se i pojedinačne sudbine, kao i pravna pitanja vezana za okolnosti uslijed kojih je tom vlaku odbijen ulazak u Portugal.

Četvrto poglavlje, „Novi slučaj vlaka koji dolazi iz Luksemburga i kojem je 1941. zabranjeno ući u Španjolsku” (str. 177–230), bavi se općim i administrativnim pitanjima vezanim za židovske izbjeglice. Govori se o poteškoćama ulaska u Sjedinjene Američke Države, sudbini putnika u Bayonneu te izbjeglicama u Portugalu 1941., u svijetu zatvorenih vrata. Ovo poglavlje donosi i dvije detaljno opisane izbjegličke sudbine. Obogaćeno je fotografijama osobnih dokumenata židovskih izbjeglica, izlaznih i ulaznih viza i fotografijama svih etapa njihova puta. Poglavlje prati i dolazak rabina Serebrenika u New York, gdje osniva Židovsku informativnu službu te kao njezin čelnik neumorno radi na ishođenju ulaznih američkih viza za Židove iz Luksemburga. Također se obrađuje položaj luksemburških Židova u Francuskoj, kao i slučaj vlaka koji je zadržan na španjolskoj granici i u Barceloni.

„Zastrašujuće godine holokausta u Luksemburgu između 1942. i 1945.” (str. 231–270) peto je i posljednje poglavlje. Dosljedno ostatku knjige, slijedi obrazac u kojem se isprepleću dijelovi širega povijesnoga konteksta s onima koji prate užu interes ovoga rada. Tako je potpoglavlje o operaciji „Barbarossa” popraćeno dijelom o getoizaciji i prvim deportacijama Židova u Luksemburgu, a nakon toga slijedi potpoglavlje o konferenciji u Wannseeu, na koje se nastavljaju podaci o deportacijama iz Luksemburga u Poljsku. Poglavlje završava tekstom o oslobođenju Luksemburga i epilogom.

Zaključak donosi popis putnika iz studenoga 1940. i neke zaključne bilješke.

Premda se središnji dio knjige bavi rasvjetljavanjem okolnosti uslijed kojih tom vlaku nije bio odobren ulazak u Portugal, teme i doprinos ovoga rada mnogo su širi. Iscrpno, informativno i vrlo čitljivo, autorice raščlanjuju cjelokupni kontekst istraživanoga problema. Ova knjiga izvrstan je prikaz političkih i društvenih zbivanja u Portugalu za vrijeme Drugoga svjetskog rata, napose međunarodnih odnosa Salazarove vlade u to doba. Također saznajemo sve okolnosti u kojima se Luksemburg zatekao u to doba, sudbinu njegovih stanovnika i djelovanje luksemburške vlade u egzilu. Kroz sintezu tih podataka i šire povijesne slike u Europi autorice u taj kontekst smještaju sudbinu židovskih izbjeglica isprepletenu s osobnim biografijama i djelovanjem osoba kao što su konzul Sousa Mendes, rabin Serebrenik ili Albert Nussbaum, predsjednik židovske zajednice u Luksemburgu, koji je kao izbjeglica u Lisabonu vodio transmigracijski ured organizacije Joint Distribution Committee. Knjiga je napisana u dobrom balansu između akademskoga diskursa i stila prihvatljivog širem čitateljstvu. Također je dojmljiv primjer kolaboracijskoga rada u kojem su optimizirani istraživački, metodički i analitički alati kojima autorice raspoložu.

Gabi Abramac

Naomi Seidman, *Sarah Schenirer and the Bais Yaakov Movement: A Revolution in the Name of Tradition* (London; Liverpool: The Littman Library of Jewish Civilization in association with Liverpool University Press, 2019), 434 str.

Sarah Schenirer (1883. – 1935.) utemeljiteljica je ortodoksnoga obrazovnog pokreta namijenjenog židovskim djevojčicama i djevojkama koji se provodi kroz sustav škola nazvanih Bais Yaakov (Kuća Jakovljeva).

Schenirer je rođena u Krakovu, u poznatoj rabinskoj obitelji koja je bila povezana s hasidskim dinastijama Belz i Sanz. U kasnom XIX. i ranom XX. stoljeću židovski dječaci i mladići iz ortodoksnih obitelji u Poljskoj i dalje su pohađali sustav tradicionalnoga židovskog obrazovanja, a djevojčice i djevojke bile su pod mnogo većim utjecajem sekularnoga obrazovnog sustava i svjetovnih iskustava, što je uzrokovalo trzavice i jaz unutar njihovih obitelji te probleme pri sklapanju ugovorenih brakova između partnera s potpuno drukčijim iskustvima i svjetonazorima. U isto vrijeme židovska ortodoksna mladež bila je izložena i idejama kasne faze židovskoga prosvjetiteljstva, kao i onima koje su propagirali cionistički i komunistički pokret.